

Біла людина дуже хитра. Привезла нам свою релігію. Її дурість нас потішала, тож ми її не прогнали. А тоді вона переманила на свій бік наших братів, роз'єднавши наш клан. Розрубала той вузол, який тримав нас укупі, і ми розпались.

ЧІН'УА АЧЕБЕ,
з роману «І прийшло знищення»
(Things Fall Apart)

Карта розділяє.

Уявляючи карту, ми бачимо різнокольорові клаптики. Кордони відділяють моря від їхніх витоків, міста — від міст-побратимів, а людей — від їхніх доль. Хороша карта допомагає визначити розташування об'єкта — бажано за її допомогою його можна знайти. Картам великодушно пробачають невеликі похибки. Та якщо на місці, де ви сподівалися побачити гору, замість гори — гірка, то це не карта, а казка, головним героєм якої, самі того не знаючи, були ви.

Карта була велика і геть неправильна⁴, гігантська й разюче неточна. Майже п'ять метрів топографічної маячні — творіння людей, які в очі не бачили 90 відсотків зображених на ній земель. Спиралися картографи на розповіді чоловіків з узбережжя регіону, тих, які зважували представників місцевого населення, надівали на них кайдани й продавали в рабство. З їхніх слів, на континенті були величезні водойми, сонце світило, але не пекло, і жодних тобі тяжких інфекцій, які загрожували б білій людині смертю через десять годин після того, як та ступить на твердий ґрунт.

Багато хто із цих білих — з ввічливості назвімо їх «мореплавцями» — помирав майже миттєво, бо інфекції в цьому регіоні мутують, сонце нещадне до чужинців, а дехто з місцевих правителів запідозрив, що, можливо, ці мужчини в одязі кольору хакі не аж так сильно переймаються долею тутешнього населення. А ті, кому таки вдалося вижити, знали: на них чекає дещо особливе. І не помилилися: корінні жителі виплекали чимало

скарбів. Тож мореплавці нищили й винюхували, не обтяжуючи себе думками про етику та мораль.

Однак невдовзі на них чекало розчарування, схоже на те, яке переживає підліток, чий улюблений рок-гурт сповсився: виявилося, що не вони єдині «відкрили» ці землі. Річ, звісно, не в корінному населенні — матері, батьки, діти, лікарі, вчителі й поети, які споконвіку жили в цих краях, не бентежили чоловіків у широких чоботях і сорочках, просякнутих потом та ностальгією за добою великих географічних відкриттів. На них можна не зважати. А от на сусідство мореплавців з інших європейських імперій, які теж роззявили рота на ласий шматок землі, — навряд чи. Треба встигнути раніше за інших. Так суперники з усіх куточків Західної Європи — Девід Лівінгстон, Генрі Мортон Стенлі та інші, чий імена досі вивчають у школах, — розв'язали гонку, яку в англійській історіографії пізніше назвуть Бійкою за Африку (Scramble for Africa) — кожен хотів запопасти якомога більший кусень чужого континенту.

У боротьбу вступило одразу кілька важковаговиків — держав, які завзято розбудовували імперію. А це загрожувало серйозним міжнародним конфліктом. Не з місцевим населенням — з їхніми надіями, мріями і навіть тілами ніхто рахуватися не збирався, а з іншими західними країнами, які претендували на свій шматок пирога.

Намагаючись уникнути війни за Африку, могутні колонізатори вирішили сісти за стіл переговорів і домовитися, як узяти континент в облогу. Сніжного пообіддя 15 листопада 1884 року білі чоловіки в хакі з'їхалися на Берлінську конференцію і засіли під великою картою.

КАРТА висіла над столом⁵ у формі підкови в офіційній резиденції канцлера Німеччини Отто фон Бісмарка на Вільгельмштрассе, 77. Учасники конференції⁶ гадки не мали, на що дивляться; вони не розуміли, як влаштована внутрішня частина континенту; їхні знання обмежувалися узбережжям, з якого вивозили рабів. Та Африка обіцяла величезні поклади природних ресурсів.

тож встояти перед спокусою прибрати її до своїх рук було несила. Дехто з присутніх називав Африку «темним материком», визнаючи, що цей регіон для них terra incognita. А втім, це нікого не спиняло. У Берлін вони приїхали не по знання.

Присутні представляли інтереси чотирнадцяти країн: Великобританії, Франції, Португалії, Нідерландів, Данії, Іспанії, Італії, Бельгії, Австро-Угорщини, Російської імперії, Шведсько-норвезької унії, Османської імперії, США та Німеччини. Запросив їх усіх Бісмарк, стурбований тим, що в боротьбі за континент Німеччина пастиме задніх. Узяв на себе ініціативу, щоб його країна гарантовано отримала свою частку здобичі.

Наступні три місяці чоловіки працювали над мировою угодою з розподілу африканського континенту — усе заради того, щоб уникнути війни одне з одним. А для цього слід з'ясувати, що мое, а що твоє. Чи достатньо просто сказати, що хочеш ту чи ту територію, а чи слід бути безпосередньо в регіоні, на який претендуєш, встановити прапор і винищити всіх представників місцевого населення, які стануть на твоєму шляху?

Другий варіант імпонував не всім. Дехто волів уникнути кривавого завоювання корінних народів. Але майже всі зійшлися в одному: досліджувати регіон і брати від нього те, що їх цікавить, — їхнє природне право. Або, як це елегантно сформулював видатний правознавець Джон Вестлейк:

Наплив білої раси неможливо зупинити там⁷, де є земля й руда, де можна торгувати, міряться силами й задовольняти свою цікавість. Навіть фанатичні захисники дикунства, які стверджують, що білих слід стримувати, неминуче дійдуть аналогічно-го висновку, бо для стримування потрібен уряд. Міжнародні закони мають трактувати тубільців як нецивілізованих. І для взаємної вигоди цивілізованих держав відмовляти їм у праві на суверенітет, уповноважуючи обходитися з ними на власний розсуд.

Простіше кажучи, якби ви не були варварами, то змогли б захистити себе від раптового нападу армії загарбників, яка хоче

вас підкорити й забрати все, чим ви володієте. Ось мірило цивілізованості.

У перший день конференції близько 14:00, коли Бісмарк підвівся і став біля карти, Африка була вільною приблизно на 80 відсотків. (Тридцять років по тому Африку на 90 відсотків контролюватиме Європа.)

Тоді на території континенту були величезні стародавні королівства, невеликі кочові громади й народи середнього розміру. Спершу європейці вважали, що вглиб Африки їм іти не варто, бо якщо вас не вб'є клімат, то неодмінно доб'є малярія чи інша тропічна хвороба. Заїжджати сюди слід лише епізодично: хапати найсильніших чоловіків, а тоді перевозити їх на рабовласницькі плантації в обмін на цукор чи ще якийсь товар, який не шкода дати за людське життя. Однак наприкінці XIX століття медицина розвинулася настільки, що Африка втратила імунітет від кривавих вторгнень углиб країни.

Свою вітальну промову Бісмарк почав зі слів, що всі присутні — добрі люди. Добрі люди зі шляхетними намірами. Нецивілізованим тубільцям, наголосив він, від їхньої дій буде велика користь, бо, як каже Лівінгстон, європейці привезуть їм торгівлю, християнство й цивілізацію. Розпочавши процес колонізації, колонізатори допоможуть тубільцям стати розумнішими і кращими.

Ніхто йому не заперечив.

Учасники конференції від самого початку вдавали, що їх цікавить економічний розвиток регіону і добробут народів, які його населяють. Збагачення таких добропорядних західних країн, певна річ, буде просто приемним бонусом. Гарантією їхнього спільного успіху є взаємна згода знищити інших.

Залишалося дати відповідь на одне незручне запитання: а їхні дії взагалі законні відповідно до чинного міжнародного права? Бісмарк завбачливо проголосив, що нині не варто розводитися про юридичні аспекти суверенітету і з'ясувати, чи хтось із делегатів має правові підстави претендувати на землю, заселену іншими народами. Краще зосередитися на принципах, якими мають керуватися колонізатори, відламуючи шма-

ток Африки для своєї імперії. Ось як він сформулював цілі конференції:

Визначити найвигідніші умови⁸ для розвитку торгівлі та становлення цивілізації в регіонах Африки, забезпечити всім країнам вільне судноплавство на двох головних річках Африки, що впадають в Атлантичний океан [Конго та Нігер]... щоб у процесі подальшої колонізації африканського узбережжя не виникали непорозуміння... [та сприяти] моральному й матеріальному добробуту корінного населення.

Заявлені Бісмарком цілі містили невеличку суперечність, яка зрадливим штрихом вибивалася з ідеальної картинки. Наприкінці конференції чотирнадцять делегатів постановили, що мають право наживатися на багатючих ресурсах Африки в обмін на турботу про місцеве населення: вони допомагатимуть йому порозумнішати, озброївшись Біблією, усмішкою та рушницею. Амбітно, особливо як на те, що жодного представника африканського континенту на Берлінську конференцію не запросили.

А якби хтось з африканців там таки був, він міг би оскаржити ці наміри. Або хоча б зазначити, що малювати кордони аби де на неточній карті не варто, бо це може призвести до тривалих внутрішніх конфліктів, які залишаться у спадок поколінням дітей та онуків. Представники Африки могли б розказати, якими мовами розмовляють місцеві спільноти та яким богам поклоняються. Хтось із них мав би змогу застерегти європейців, що прокладати кордон через горді стародавні королівства — небезпечно, а примусове об'єднання різних етнічних груп під спільним прапором ускладнить управління, бо ті не є нацією. Можливо, розгорілася б дискусія про те, кого вважати цивілізованим, а кого нецивілізованим, кого диким, а кого культурним, кого розвиненим, а кого нерозвиненим.

Можливо.

Але цього не сталося. Бо й не мало статися за задумом — річ зовсім не в тому, що європейці не могли знайти делегатів

із континенту. Султан Занзібару, приміром, просив про участь. Та його не покликали.

Делегати уникали розмов про моральний аспект поділу чужих земель. Єдиним, хто порушив цю тему, був представник Сполучених Штатів⁹, який хотів з'ясувати, чи потрібна їм «згода тубільців, чию країну вони окупують, хоча ті не спровокували агресію». Бо «за нормами чинного міжнародного права місцеві племена можуть вільно розпоряджатися своєю територією». Дії делегатів були незаконними, і вони чудово це знали, а тому щосили намагалися видати їх за гуманітарну й християнську місію, прикриваючись бажанням позбавити корінних жителів Африки «відсталості». Однак уся ця процедура була незаконною та аморальною — і за тогочасними, і за нинішніми стандартами. Американця урезонили, нагадавши йому, що на конференції не обговорюватимуть питання суверенітету. Бо якщо в це заглибитися, можна втратити унікальну нагоду розділити й підкорити цілий континент, торгуючись за нього, наче зграйка картярів.

Треба було придумати¹⁰, як говорити про суверенітет і прапори, не вживаючи слів «суверенітет» і «прапори». Вирішили оперувати ефемерними поняттями «присутності» й «контролю». Усе заради того, щоб у майбутньому мирно владнати будь-яке непорозуміння.

Так делегати дійшли до найважливішого пункту порядку денного: правил розшматування землі. Жодна із чотирнадцяти країн не може просто взяти й схопити те, що хоче. Це якимось грубо і нецивілізовано.

Зрештою зупинилися на «принципі ефективної окупації» — розмитість формулювання була навмисною. Фактично, делегати розробили систему конфіскації великих земельних ділянок. Відповідно до цього принципу, європейські держави могли відтепер претендувати на владу над регіоном не тільки за умови підписання угоди з місцевими правителями. Схвалювали їхню присутність чи ні — не мало жодного значення. Щоб колонізувати територію, потрібно було: а) повідомити про свій намір інші

європейські держави та б) довести, що вам вдасться взяти її під контроль, примусово чи зі згоди місцевих жителів.

Не можна просто показати на карту, заявивши, що ви хочете ось ці землі, — над ними треба встановити контроль. А встановлювали його зазвичай силою. Ефективна окупація передбачала роботу окупаційної адміністрації чи військової комендатури, які мали підтримувати мир (а втім, значення слова «мир» теж доволі розмите). Тоді інша європейська держава не матиме права зайти на цю територію і вкрасти у вас крадене.

Оце й усе. Відносна гнучкість правил — крок цілком свідомий, бо так країнам не треба було докладати надзусиль у боротьбі за території, у довгостроковій цінності яких вони не впевнені.

Конференція добігла кінця 26 лютого 1885 року¹¹. Оскільки про суверенітет домовилися не говорити, на гігантській карті не проводили кордонів і не ділили паї просто на місці. З деталями вирішили розібратися пізніше. Однак делегати зробили де-що інше. Підписали Підсумковий акт Берлінської конференції, який позбавляв Африку права на самовизначення і каталізував процес поглинання континенту. Документ цей, може, й не був стартовим пострілом у Бійці за Африку, однак дав поштовх повномасштабній окупації.

А проте, навіть наприкінці XIX століття¹² очільники держав не могли зовсім не зважати на думку громадськості. Прикриваючись гуманітарною місією, укладачі Підсумкового акту дали непевну обіцянку припинити работоргівлю в регіоні. Та обіцянка ця не була зобов'язанням. І ніхто на континенті у щирість цього наміру не повірив. Африканська преса конференцію сприйняла, м'яко кажучи, не прихильно. «Світ ще не бачив масштабнішої крадіжки¹³, — так звучав присуд двотижневика Lagos Observer. — Досі вони силою захоплювали людей, а тепер перекинулися на землі». А головна газета Золотого Берега (сучасної Гани) опублікувала перероблену версію знаменитого християнського гімна: «Рушайте, воїни Христа, походом на поган / Своєю гвинтівку прихопіть, щоб звести новий храм / Торговий шлях